

Danka István

Szójelentés, szóhasználat, metafora¹

A metafora szerepe a jelentés használatelméleti megközelítésében

E tanulmány célja a metafora szerepének vizsgálata a jelentés (valamely) használatelméletének fogalmi keretei között. Miután kiemelem a használatelmélet jelen szempontból főbb ismérveit, az elmélet függvényében egy hozzávetőleges – bizonyos értelemben „metaforikus” – meghatározást adok a metafora fogalmára, majd az ismertebb teóriákkal való összevetés során körvonalazom a meghatározás néhány fontosabb következményét. Így elsősorban azt, hogy a metafora és szó szerinti jelentés közötti logikai prioritás a használatelmélet híve számára felcserélődik; az általam adott keret maga után vonja a metaforikus nyelvhasználat elsődleges voltát. Másodsorban azt mutatom meg, hogy a használatelmélet – szemben más jelentéselméletekkel – a metaforákat nem parazitikus nyelvi jelenséggént kezeli; a használatelmélet hívének metaforákról alkotott képe koherensen illeszkedik a nyelvről szóló általános téziseinek egészébe.

E helyütt természetesen nem célozom érvelni a használatelmélet mellett. Dolgozatom azt vizsgálja, *ha* elfogadjuk a használatelmélet egy speciális változatát, ez milyen következményekkel jár a metaforákról alkotott elképzelésünkre nézve. Ám annak igazolása, hogy a használatelmélet számára a metafora azonos magyarázati sémában kezelhető más nyelvi jelenségekkel, egyben közvetett érvet is szolgáltat a használatelmélet mellett, amennyiben arra világít rá, hogy az szélesebb körben alkalmazható, mint a hagyományos jelentéselméletek többsége.

A JELENTÉS HASZNÁLATELMÉLETÉNEK KÖRVONALAI

Mindenekelőtt is tisztáznom kell azt a módszertani keretet és azt a teoretikus előfeltevés-halmazt, amelyek függvényében a metaforákról alant vázolt elképzelés értendő. Teoretikus bázisom a jelentés ún. használatelmélete (HE).² E teória Wittgensteinnek főként a harmincas évek derekáról-végéről származó nyelvfilozófiai meglátásaira alapoz; a HE valamilyen formájának elfogadói – a beszédaktus-elméletek, a fogalmi szerep szemantika, az állíthatóság-feltétel szemantika, az inferencializmus, vagy más jelentésholizmusok képviselői – többé-kevésbé Wittgensteinhez kapcsolódva fejtik ki nézeteiket. Módszertani szempontból ezen trendhez kívánok e helyütt csat-

¹ Ezúton mondok köszönetet Pápay Györgynek, Somodi Gergőnek, s különösen Bárány Tibornak hasznos megjegyzéseikért.

² A „jelentés (=) használat” szlogent egyébként nem veszi senki azonosságrelációnak; már amennyiben a jelentést – mint az a fregei tradícióban szokás – absztrakt, kontextusfüggetlen, időtlen entitásnak tekintjük. A HE képviselője vagy arra hajlik, hogy azt mondja: a jelentést (legalább részben) a használat *konstituálja*, tehát a jelentésnek van valamilyen további komponense is a fregei entitások mellett, vagy azt, hogy a jelentés használatra *redukálható*, azaz hogy a nyelv értelmessége magyarázható az absztrakt szójelentésekre való hivatkozás nélkül.

lakozni, ennek folytán teóriám *nem* a történeti Wittgenstein álláspontjának rekonstruálása, hanem a wittgensteini nézeteknek egy kortárs analitikus diskurzusban való továbbgondolása.³

A tág értelemben vett HE alaptézise az, hogy szavaink jelentését nem bizonyos, nemnyelvi entitásokkal való kapcsolatuk, hanem egymással való elrendezésük módja adja. Ennek folytán a jelentés magyarázata során lehetőség szerint kerülnünk kell a nemnyelvire való hivatkozást; a nyelv működését nyelvinherens kritériumok alapján célszerű magyaráznunk. A HE képviselőinek többsége a fogalmiságra való hivatkozást megengedhetőnek tartja; az általam preferált erős HE ellenben azt állítja: ha szemantikánk inherensen nem explikálható entitások bevezetésére kényszerül, úgy amíg és amennyiben lehet, kizárólag a *pragmatikából* származó importra kell szorítkozzon.

Az erős HE melletti fő érv az, hogy a fogalmak mint absztrakt szójelentések és a konkrét/partikuláris, téridő- és kontextusfüggő használatok közti divergencia csakis egy erősen felduzzasztott ontológia keretei között lenne kezelhető. Ezen ontológia minden lehetséges (akár soha nem aktualizálandó) jelentésárnyalathoz egy-egy külön fogalmat lenne kénytelen hozzárendelni. A gyenge HE képviselői a HE-hez képest *külső* stratégiai cél érdekében hivatkoznak a fogalmiságra; nevezetesen azért, mert a fogalmiságon keresztül látják biztosíthatónak a nyelv- és elmefilozófia közötti kapcsolatot. Mindenesetre az elme működését más, a HE fenti tézisével összeegyeztethetőbb módokon is magyarázhatjuk, például az elme szociálexternalista megközelítéseire támaszkodva. Az alábbiakban az erős értelemben vett használatelmélet (EHE) tárgyalására szorítkozom.

AZ ERŐS HASZNÁLATELMÉLET

Az erős értelemben vett használatelmélet három, a téma szempontjából legkarakterisztikusabb jegyét ragadom itt ki: az EHE egy (*top-down*) holista jelentéselmélet, amely a kontextusok számbavételének alternációs modelljén alapul.

Az EHE tehát *holista* jelentéselmélet. Szemben a nyelv atomista/kompozicionalista felfogásaival, a holisták azt állítják, hogy a szójelentések nem tekinthetők a nyelvi jelentés építőköveinek. A legkisebb, szemantikailag szignifikáns nyelvi egység a nyelv – vagy egy adott nyelvjáték – egésze, hiszen a szavak jelentését más szavakhoz való viszonyulási módjuk adja, azaz egyes szavaink – különválasztva a nyelv(játék) egészétől – értelmetlenek. A holizmusok jelentés-szkepticiista válfajaival szemben azonban az EHE szerint lehetséges megadni a szavaink jelentését egy „fentről lefelé” (*top-down*) vezető stratégia révén úgy, hogy a nyelvjáték egészének működésének magyarázatából – „fentről” – kiindulva eljuthatunk a nyelv kisebb alkotóelemeinek – a mondatoknak, majd a szavaknak – értelmességi kritériumaikig.

Másfelől az EHE *kontextualista* jelentéselmélet. Szemben más holizmusokkal, nem a nyelv, hanem egy adott *nyelvjáték* képezi az EHE számára a holizmus hatókörét.⁴ Nem kell egy nyelv egészét figyelembe vennünk a szavaink jelentésének

³ A *Nachlass*-ban a „metafora” szó és származékai mintegy 55 alkalommal szerepelnek (nem ritkán „csak egy metafora” szófordulat keretében, avagy netán azzal a szándékkal, hogy jelezze: illusztráció következik); Wittgenstein – véleményem szerint – semminemű szisztematikus szerepet nem szánt a metafora fogalmának filozófiájában; már csak ezért sem támaszkodok sem elszórt megjegyzéseire, sem azok kommentárjaira.

⁴ A 'nyelvjáték' és 'kontextus' kifejezéseket e tanulmányban szinonimként kezelem.

vizsgálatához; elég, ha bizonyos életszituációkba ágyazott, partikuláris nyelvi aktivitásokat elemzünk. Cserébe viszont el kell ismernünk, hogy szavaink jelentését mindenkoron (részben) meghatározzák azok a körülmények, amelyek között a szavak kimondattak/leírtak: le kell mondanunk arról, hogy az absztrakt szójelentések – legyenek azok akár egy top-down stratégia végpontjaként absztraháltak – önmagukban meghatározhatnák a szó egy adott kontextusban való jelentését.

Végezetül az EHE *alternacionista* jelentéselmélet. A gyenge HE-k holistaként és kontextualistaként is ragaszkodnak az absztrakt szójelentésekhez, jóllehet elismerik, hogy azok *önmagukban* nem elégségesek a szó konkrét kontextusbeli jelentésének rögzítéséhez. Ezzel szemben az EHE értelmében a használat terminusaiban megadott jelentés magyarázatában a fregei jelentések *semmilyen* szerepet sem játszanak. A jelentés nem az adott szó (aktuális vagy lehetséges, adott nyelvjátékon belüli vagy valamennyi nyelvjátékban felbukkanó) használati módjainak konjunkciója, hanem alternációja lesz: ahelyett, hogy elvonatkoztatnánk a szó használatának kontingens/partikuláris körülményeitől, valamiféle absztrakt szójelentéshez jutva, az EHE azt állítja, hogy a szó jelentése azonos lesz mindazon használati módok összességével, amelyek a felmerülő partikuláris körülmények által indexáltak. Az EHE egyetért a gyenge HE-vel abban, hogy az absztrakt szójelentés megadható a HE keretein belül a használati módok konjugálása révén, azonban Wittgensteinnek a posztumusz *Vizsgálódásokból* ismeretes 66. és azt követő paragrafusaira (MS 142, 60) alapozva azt vallja, hogy az így létrejött metszet *üres halmaz*; ezen üres halmaz persze minden szó jelentésének vizsgálatakor (elvileg) kijelölhető, ám semminemű teoretikus haszonnal nem jár a szó jelentésének megadása tekintetében. A jelentés kritériuma csupán családi hasonlóságokon alapuló, széles szemantikai teret felölelő tartományok hozzávetőleges megadását engedi meg nekünk: szavaink jelentésének beazonosításakor arra kell szorítkoznunk, hogy megvizsgáljuk: az adott szó különböző kontextusokban mely más szavakkal szerepel együtt, ezek mely továbbiakkal szerepelnek együtt és így tovább.

A METAFORA HELYE AZ ERŐS HASZNÁLATELMÉLETBEN

A fentieket elfogadva nyilván nem várható el az, hogy definiáljam a metafora fogalmát a/egy természetes nyelvben; ehhez meg kellene adnom valamennyi lehetséges kontextust, amelyben a „metafora” szó értelmesen szerepel. Egy ilyesfajta, kvázifelsorolásos definíció nem csupán hasznavehetetlen, de valószínűleg kivitelezhetetlen is. A fenti teoretikus keret mégis alkalmasnak tűnik arra, hogy modellünkben pozicionáljuk a metafora nyelvhasználatban betöltött *funkcióját*, azaz hogy az EHE függvényében adjunk egy funkcionális definíciót a metaforikus jelenségekre.

A „metafora” – ha a különböző kontextusokban betöltött használati szerepének alternációját, azaz összességét tekintjük – tágabb értelemben veendő, mint pusztán az irodalmi kontextusokban. Úgy vélem, van valamiféle családi hasonlóság a köznyelvi „képletes” vagy „képies” beszéd, a tudományos terminusok köznapitól eltérő használata és a költői figuratív nyelvhasználat között; ezen meghatározatlan halmazok unióját (és a *hasonlóakat*, teszem hozzá Wittgenstein szellemében) tekintem a „metafora” extenziójának. A metaforikus jelentés durván fogalmazva valami „átvitt értelem”, ami első és pontatlan, de a továbbiakban legfeljebb kifejtésre, nem kiegészítésre szoruló interpretációban az EHE számára *meglepő használati mód*. A metafora tehát olyan szókapcsolat, szófüzér, amelyben a benne szereplő szavak

„meglepő” módon használatnak. A (remélhetőleg) egyedül tisztázásra váró kifejezés a „meglepő”.

Egy szóhasználat meglepő volta mindenekelőtt *fokozati kérdés*. Vannak meglepőbb és kevésbé meglepő használati módok; a köznyelvi metaforák – főként amelyeket halott, szó szerintivé merevedett metaforáknak szokás tartani (klaszszikus példa a szék „lába”) – nyilván kevésbé meglepőek, mert gyakrabban használatosak; a tudományos kifejezések (pl. a fizikában az „erő” fogalma) az adott kontextusban jól rögzült, ám a kontextus ismeretének hiányában meglepőnek tűnő szóhasználatok. A legmelegpőbb metaforák általában a költői nyelvhasználatban lépnek fel, ahol többnyire teljesen egyedi, egyszeri és példa nélkül való kontextusban szerepelnek „oda nem illő” kifejezések. A „meglepőség” kritériumai tehát a használat újszerűsége és gyakorisága mentén állíthatók fel, illetve azáltal, hogy az adott kontextus szemantikai tere (a benne szereplő szókapcsolatok, szófűzések összessége) mennyire kompatibilis az adott szó *más* kontextusokban betöltött használati funkcióival.

A metaforák kérdésének fokozati kezelése nem pusztán azért lényeges eleme az EHE metaforaelméletre vonatkozó következményeinek, mert a fokozatiság magyarázza, miért nem definiálható a metafora fogalma a szükséges és elégséges feltételeinek terminusaiban (és ennyiben az EHE azon alaptézisét instanciálja, miszerint fogalmaink *általában véve* híján vannak az ilyesfajta definícióknak). A fokozatiság másik lényeges magyarázó szerepét az adja, hogy az EHE értelmében az absztrakt szójelentések a természetes nyelv értelmességének kérdésében hasznavehetetlen teoretikus konstrukciók, s ennek folytán éppúgy hasznavehetetlen a „szó szerinti jelentés” is. Ha szavaink jelentésárnyalatainak nincs kontextusfüggetlen közös nevezője – és az EHE éppen ezt állítja –, a szó szerinti jelentések nem mások, mint a partikuláris/konkrét használati módok sajátos *párlatai*, amelyek maguk is csak bizonyos kontextusokban – többnyire nyelvészeti vagy (fregeánus) nyelvfilozófiai vitákban – bírnak szignifikanciával. A szó szerinti jelentések eliminálásával viszont az EHE azt éri el, hogy a hagyományos terminológiában számára *végző soron minden jelentés metaforikus*. Ezt elkerülendő az EHE a szó szerinti-metaforikus (fokozati) megkülönböztetést az egyes kontextusokon *belülre* utalja, ahol egy kifejezés annál metaforikusabb értelemben szerepel, minél kevésbé határozza meg a jelentését a szóban forgó kontextus. Az EHE általános teóriája szempontjából lényegtelen, hogy hol húzzuk meg pontosan a határt szó szerinti és metaforikus között – sőt, valójában egy abszolút érvényű határ meghúzását ellentmond az EHE alaptételeinek. Azonban az adott elméletek függvényében értett határ(ok) meghúzásának elvi feltételeit szavatolni kell, különben le kell mondanunk egy bevett és bizonyos teoretikus célokra igen alkalmas megkülönböztetésről.

Az éles megkülönböztetés az EHE számára feltétlenül tarthatatlan; egy olyasfajta fokozati különbség ellenben kívánatos, amely alapján a „szó szerinti jelentés” egy, afféle elgondolt végpont lehetne – no, nem a „metaforikus jelentés”, hanem egy hasonlóképp pusztán elgondolt, a „szó szerinti jelentés” teljes hiányát szignáló végpont oppozíciójaként. A fokozati skála megadhatósága ugyanis szavatolja, hogy a skálán e határ *kijelölhető egyáltalán*; s ilyen módon funkcionális definíciónk megadja a metaforaelméletek egy családját, amely család tagjai e skálán helyezik el a metaforikus és nemmetaforikus közti határt. A pontos határ megvonása helyett tehát az EHE stratégiája egy olyan szempontrendszer vázolása, amely segítségével az egyes metaforaelméletek saját céljaik függvényében meghúzhatják a (saját elméletükhöz

relatív) határokat. Ez már elégséges ahhoz, hogy megkülönböztessük az EHE-kompatibilis metaforaelméleteket az EHE számára elfogadhatatlan riválisaitól.

MÁS METAFORAELMÉLETEKHEZ VALÓ VISZONY

A következő két szakaszban a fenti megfontolásokat néhány, már létező metaforaelmélettel való összeegyeztethetőségük szempontjából vizsgálom. Először két, az EHE szempontjából is kulcsfontosságú fogalom szerepét vázolom: a metaforák kontextualista elméletei kapcsán a kontextusfüggőség, a hasonlósági elméletek vonatkozásában a hasonlóság fogalmi kerülnék a fókuszba. Mint látjuk majd, mindkét fogalom némi átértelmezésre szorul az EHE keretein belül. A legradikálisabb különbség a meglévő elméletek többségéhez képest a metaforikus és szó szerinti jelentés közötti különbségben van; e pontot a következő szakaszban tárgyalom.

A metaforák értelmezésének egyik fő csapása a metaforák kontextusfüggőségének tézisének állítja a fókuszba. A metaforák kontextualista elméletei szerint a metaforikus jelentés onnan származik, hogy az adott kontextus egy, a szó szerinti jelentésen túli speciális jelentést tulajdonít az adott kifejezésnek. Nem csupán azon elképzelések sorolhatók ide, amelyek direkt kontextusfüggő nyelvi jelenségekhez kötik a metaforikus jelentést, de azon elméletek is, amelyek szerint a beszéd elhangzásának nem-nyelvi körülményei (pl. a beszédaktus-elméletek esetében: a hallgató következtetési tevékenysége) konstituálják a metaforikus jelentést.

A kontextualista elméletek függvényében az EHE metaforára vonatkozó tézisei különösen túlzónak hatnak: mivel az EHE azt állítja, hogy minden szavunk jelentését alapvetően meghatározza a kontextus, látszólag lehetetlenné válik a fentebb kívánatosnak tartott fokozati különbség karakterizálása. Az EHE-nek e ponton persze elég azt állítania, hogy a metaforák éppen azon nyelvi jelenségek, amelyek jelentését a kontextus nem határozza meg. Való igaz, hogy a metaforák csak bizonyos kontextusokban értelmesek, azonban – így az EHE híve – éppen attól eredményeznek „meglepő” használati módot, mert a kontextus számára idegen, oda nem illő kifejezések szerepelnek a megfelelő helyen. Az EHE értelmében a metafora tehát *interkontextuális* nyelvi jelenség; olyasfajta vonást hordoz, amely pusztán az adott kontextusból nem világlik ki, amely a jelentést (részben) más kontextusokba utalja.

Egy igen fontos kérdés persze, hogy minek a révén képes más kontextusokra utalni egy nyelvi jelenség, ha a nyelvhasználatot – úgy tűnhet – kontextuson belülről utaltuk. Erre a közkeletű félreértésen alapuló ellenvetésre – mely a nyelvjátékok pluralitásának elfogadásában relativizmust vél felfedezni – a leghatékonyabb válasz úgy adható, ha a metafora hasonlósági elméleteinek némely következményével összevetjük az EHE releváns konzekvenciáit. Úgy tűnhet, hogy a két (vagy több) kontextus jelentéstartalmi közötti hasonlóságok alapján működik a metafora interkontextualitása – ám nem egészen erről van szó.

A helyettesítésméletek értelmében a szó szerinti jelentés mellett egy adott kifejezésnek néhol felbukkanhat valamiféle metaforikus jelentése, amely rendszerint egy *másik* kifejezés szó szerinti jelentésével azonos. Azaz azt állítják ezen teóriák, hogy egy kifejezés és annak valamely jelentése között (legalább) két, radikálisan eltérő típusú reláció állhat fenn: amikor szó szerinti, illetve amikor metaforikus jelentésben áll. Előbbi esetben a szójelentés közvetlenül meghatározza, mit értünk a kifejezés alatt, míg az utóbbiban egy további feltétel teljesülésére, bizonyos jelentés-tulajdonságok közötti hasonlóság fennállására is szükség lenne. A hasonlóság

az EHE függvényében is tekinthető lenne egy adott kontextusban való metaforikus jelentés és egy másik kontextusban adott szó szerinti jelentés viszonyának. Magam mégsem ezt a megoldást javaslom, a megfogalmazás ugyanis félrevezető. Hiszen ha a metafora meglepő használati mód, és a jelentést a használat határozza meg, a meglepően használt kifejezésnek az adott kontextusban (még) nincs semmilyen – sem szó szerinti, sem metaforikus – jelentése. A kifejezés jelentéstelivé tételéhez arra van szükség, hogy az adott kontextust egy *másik kontextussal* összekapcsoljuk, ahol a már meglevő használati módok rögzítik a kifejezés kontextusrelatív szó szerinti jelentését. Az ezen kontextusok összekapcsolásából – szemantikai terük alternációjából – létrejövő új kontextusban a metaforikus kifejezés kevésbé meglepő, de még mindig sajátos módon használnak fog tűnni: az új kontextus gyakori használata során egyre inkább rögzül a jelentése. Úgy tűnik, hogy a metaforikus kifejezések használatát azonos módon modellálhatjuk, mint a nem metaforikus, de kontextusrelatív szó szerintinek tekinthető új használati módok (egy szó új jelentésárnyalatának) megjelenését modellálni szokás az EHE-n belül: mindkettő során a kontextus jelentésmezéjének kibővítéséről van szó azáltal, hogy más kontextus(ok)hoz kapcsoljuk azt. A hasonlóság e tekintetben nem a szó szerinti és valamiféle metaforikus jelentés között hangsúlyos, hanem a régi és új kontextusok között. Ha az EHE nyomán nem is állítom, hogy jelentés-tulajdonságok (használati módok) között értelmetlen dolog hasonlóságokról beszélni, az mindenképpen következik a fentiekből, hogy a metafora magyarázatához teljességgel szükségtelen e hasonlóságok feltételezése.

METAFORIKUS JELENTÉS – SZÓ SZERINTI JELENTÉS NÉLKÜL

A hasonlóság ezen, kontextus-kontextus közti relációként való tematizálása is világgossá teszi, hogy az EHE metaforaelmélete abban tér el legkarakterisztikusabban a legtöbb riválisától, hogy a metaforát nem a szó szerintihez való viszonyában taglalja.⁵ Ez persze nem meglepő: a klasszikus fregeánus jelentéselméletek – éppúgy, mint a használatelméletek gyengébb verziói – éppen a szó szerinti jelentés természetének vizsgálatára fókuszálnak; a metafora jelenségét parazitikusként, jobb esetben szélsőséges határesetként kezelik. Az EHE – miután igen szűk területre korlátozta a szó szerinti jelentésekről való beszéd értelmességének hatókörét – nem is tehetne mást, mint hogy ezen hagyományos oppozíciót másodlagos jelentőségűnek tekintse a metafora tárgyalása során.

A fenti gondolatmenettel azonban az EHE megkerülni látszik a kérdést. Ha azt mondjuk, hogy vannak bizonyos kusza, feltérképezhetetlen hasonlóságok az egyes kontextusok között, és ezek révén jutunk egy metaforikus kifejezés jelentéséhez, olybá tűnik, nem mondtunk többet, mintha annyit állítottunk volna: a metafora bizony megmagyarázhatatlan módon tesz szert jelentésre. E ponton az EHE képviselője persze széttárhhatja a karját, és mondhatja azt, hogy ennyi tartozik a jelentéselmé-

⁵ Ebben a tekintetben egy csoportba sorolható a kontextualista és hasonlósági (vagy más helyettesítési) elméletekkel Black interakció-elmélete is, amely szintén a szó szerintihez való viszonyában vizsgálja a metaforát, jóllehet összetettebb struktúrát tulajdonít a relációnak. E téren talán Davidson vagy Goodman lehet a wittgensteiniánus fegyvertársa. Davidson – bár más indokokra hivatkozva – direkt tagadja a szó szerinti és metaforikus jelentés megkülönböztetését, Goodman pedig – nominalizmusa révén – a szó szerinti jelentésnek egy, az alternációs modell számára elfogadhatóbb értelmet tulajdonít.

letre; hogy éppen milyen hasonlóság alapján jutunk el, és melyik kontextusba, az kognitív és/vagy pszichés kérdés.

Ez – ha nem is túl elegáns, de – végső soron legitim nézet, amennyiben a képviselője jó wittgensteiniánus terapeutaként kitartóan tud argumentálni a többi álláspont – vagy éppenséggel a háttérükben meghúzódó jelentésemleletek – tarthatósága ellen. Azonban úgy vélem, marad az EHE számára is (nyelvfilozófiailag) konstruktív kiút: ha fontolóra vesszük azt, hogy a metaforákat éppen azáltal értjük meg, ha a legkézenfekvőbb hasonlóságot keressük az adott kontextus és más, potenciálisan szóba jövő kontextusok között: magát a szót vagy szavakat, amely(ek)et a metaforikus kifejezés tartalmaz. Állításom tehát az, hogy a kontextusok közti *egyedül* szükséges hasonlóság az, hogy az adott szót (vagy a szavak valamelyikét) minden érintett kontextus tartalmazza.

A rövidség kedvéért kizárólag a metafora *megértésére*, azaz a befogadás mozanatára fogok koncentrálni. Nyilván nem az a tanulságos a nyelvhasználat szempontjából, hogy lehetséges meglepő módon használni a szavakat, hanem az, hogy e meglepő használati módokat képesek vagyunk valamennyien többé-kevésbé ugyanúgy érteni.

Alapállásunk tehát az, hogy *elhangzott/leíratott* egy meglepő módon használt kifejezés; s a kérdés az, milyen módon vagyunk képesek *megérteni*, hogy mit jelent. Azalatt, hogy a használati mód meglepő, azt értem, hogy az adott kontextussal relatíve nagy mértékben inkompatibilis az adott szó más, konvencionálisan rögzült kontextusokban való használata, azaz hogy a szónak a megértő számára előzetesen adott jelentésmezejére támaszkodva a szó nem értelmezhető az adott kontextusban. Ha az új kontextus – szemantikai terét tekintve – valóban hasonlítana a régiekre, úgy az új használat nem lenne meglepő: a kifejezés nem lenne metafora, hanem nagyon is közönséges – a hagyományos terminológiában „szó szerinti”, ill. ahhoz nagyon közeli: rögzült jelentéssel bíró – megnyilatkozás lenne.⁶

Az EHE a fentiek folytán azt állítja, hogy nem az esetleg ténszerűen feltárható részleges hasonlóságok, hanem éppen a domináns különbségek lesznek a metaforikus nyelvhasználat disztinktív jegyei. A metaforikus kifejezés megértése során nem más történik, mint az, hogy a meglepő kifejezést a meglepetés-konstituens kontextusból kiragadjuk, és eredeti, nem meglepő kontextusokban való értelmében vesszük. A metaforákon keresztül tehát egymástól – rögzült szemantikai területet tekintve – igen-igen távoli, akár teljesen elszigetelt nyelvjátékok is egymásba lógnak: a metafora tekinthető úgy, mint kontextusszintetizáló nyelvi jelenség. Ettől kezdve viszont semmi más dolgunk nincs, mint az adott kontextuson belüli, részlegesen új módosulások mintájára kezelni a metaforikus használat felbukkasását: a két, inkompatibilis kontextus adta halmaz alternációját véve egy új, egységes kontextusként kezelni a bevett használatokat hordozó kontextusokat az új, meglepő használatot eredményezővel.

Nem győzőm hangsúlyozni: halmazok alternációjáról/egyesítéséről, és nem konjunkciójáról/metszeteről beszélek. Nem arról van szó, hogy a szó szerinti jelentés

⁶ Az EHE-n belül is van tehát értelme (kontextusrelatív) „szó szerinti” jelentésről beszélni, ha ezt csupán fokozatilag különböztetjük meg a metaforikustól – nevezetesen, hogy rögzültebb, többet használt, kevésbé meglepő használati módnak tekintjük. Amiről azonban nem szabad megfeledkeznünk (és ezért kell óvatosan bánnunk a szó szerinti jelentéssel), az az, hogy az EHE-ben *nincs* véglegesen rögzített jelentés, mert nem absztrakt jelentésentitásokhoz, hanem a mindenkor aktuális nyelvhasználathoz köti a nyelv értelmességének kritériumait.

és az általa adott keretbe beleillesztett másik szó szerinti jelentés közös szemantikai tartománya generál egy metaforikus jelentést. Metaforáink *nem* absztrakt jelentések további absztrakciói, azaz szemantikailag még a szó szerinti fregei jelentéseknél is szűkebb teret lefedő kifejezések; a metaforák szemantikailag *gazdagok*; éppen ezért involválnak számtalan asszociációs láncot. Ami történik, az nem egy új, még szűkebb kontextus teremtése, hanem két (sőt, gyakran sokkal több) meglévő kontextus *összekapcsolása*. Ha viszont *meglévő* kontextusokat kapcsolunk össze, semmi olyasmi nem történik, ami a standard nyelvhasználattól kategorikusan eltérne.

Ez a metaforák teljesen természetes nyelvi jelenségként való, nemparazitaként való kezelésén túl egy igen fontos teoretikus haszonnal is jár az EHE számára. Nevezetesen azzal, hogy a kontextusrelatív holisztikus jelentéstartomány-szigetek partikuláris átjárások – azaz *éppen a metaforák* – révén e modellben számtalan módon kapcsolódhatnak egymáshoz: a nyelvjátékmodell a metaforák esetén kezelésének köszönhetően felmentetik a relativizmus gyakran hangoztatott vádjá alól. Ha ugyanis meglepő használati módok alkalmazásával – metaforikus kifejezések használatával – képesek vagyunk arra, hogy kontextusokat szintetizáljunk, a metaforikus nyelvhasználat kulcsfontosságú eszköz lesz abban, hogy a különböző nyelvi aktivitások, a különböző kontextusok között a kontinuitás elvi lehetőségét biztosítsa. Így nyílik lehetőség például arra, hogy tudományos kifejezések a köznapi nyelv részévé váljanak, vagy fordítva: a tudomány a köznyelvből vett szemléletes kifejezésekkel éljen. Az a tézis ugyanis, hogy a szavaink jelentése kontextusrelatív, nem azt jelenti, hogy az adott kontextuson kívül nem jelent semmit, vagy hogy radikálisan mást kell jelentsen. S azt végképp nem, hogy a különböző kontextusok összevetésére nincs mód. Az összevetést éppen az garantálja, hogy új kontextusok teremthetők azzal, hogy a korábbi kontextusok jelentésmezejének alternációját vesszük, azaz hogy új, nem ritkán meglepő jelentésárnyalatok bevezetésével: metaforák használatával újabb és újabb kontextusokat teremtünk.

A METAFORIKUS PRIORITÁSA A SZÓ SZERINTIHEZ KÉPEST

A metafora tehát kulcsfontosságú fogalom a HE számára. Mint igyekszem rögvést megmutatni, a gyenge használatelméletek is – amennyiben elfogadják a metafora fenti elképzelését – logikai prioritást kell tulajdonítsanak a metaforikus jelentésnek az – általuk történetesen elfogadott – fregeánus szó szerinti jelentéssel szemben. Azaz a hagyományos teóriákkal ellentétben a metaforikusból kénytelenek levezetni a szó szerintit.

Az új kontextusokat ugyanis meglepő használati módok teremtik, s amikor a meglepő módok kellően rendszeres használatnak tudnak már örvedeni, akkor rögzül fokozatosan a jelentésük. A temporális prioritás tehát nem kérdéses; elsőre megtanult nyelvjátékunkban minden kifejezés meglepő kellett legyen a számunkra. S mivel az EHE az aktuális nyelvhasználatból indul ki, az aktuális nyelvhasználatban adódó temporális prioritás már sejteti, hogy a nyelv működésének leírásában a metafora szerepének megértése az EHE számára fontosabb, mint a rögzült jelentések vizsgálata.

Másrészt függetlenül attól, hogy teoretikusan jövedelmezőnek, és így kívánatosnak tekintjük-e a szó szerinti jelentések posztulálását avagy sem, a fenti modell szerint – a már létező kontextusokban – a metaforikus kifejezések tág jelentésmezőt fednek le, szemantikailag igen gazdag formulák; ezzel szemben az absztrakt szóje-

lentések szemantikai mezeje igen szűk (az EHE szerint egyenesen üres halmaz); a szó szerinti jelentésekre korlátozódó nyelvhasználat szemantikailag szegényes. Ha a szó szerinti logikai prioritását elfogadnánk, a metaforák szemantikai gazdagságának magyarázatához azt kellene állítanunk, hogy a metaforikus nyelvhasználattal olyasfajta jelentéstöbblet jön létre, amit a szó szerinti szemantikája nem képes magyarázni, azaz bázisszemantikánk a metaforikus jelenségek magyarázatához a szemantikán kívüli segédhipotézisekre szorulna. Evvel viszont nem tennénk eleget azon kitételünknek, hogy módszertanilag azon teória kell prioritást élvezzen, amely egységes nyelvfilozófiai keretben kezeli a metaforikus és nem-metaforikus nyelvi jelenségeket. Ahhoz, hogy így járassunk el, a szemantikailag gazdag metaforikus használatot logikailag elsődlegesnek kell tekintenünk a rögzült, kvázi-szó szerintihez képest, és elfogadnunk azt, hogy metaforáink tág szemantikai mezejét az adott partikuláris kontextusokban adódó (nyelvi és nem-nyelvi) körülmények szűkítik a (partikuláris) rögzült-bevett, szűk jelentéstartományra, nem pedig a rögzült jelentésekhez adódik valamiféle – hasonlósági vagy egyéb – reláció révén interkontextuális többletjelentés.

Azért célszerűbb a metaforikus nyelvhasználatot elsődlegesnek tekinteni a rögzülttel szemben, mert a meglepő használat rögzülésével magyarázható, hogy hogyan jönnek létre (kontextusrelatív) szó szerinti jelentések, míg a szó szerinti jelentések léte *önmagában* nem képes magyarázni, miért van értelme meglepő módon használnunk a szavainkat. A potenciális metaforikus jelentéstartományokból: a kifejezés összes lehetséges kontextusban való használatának összességéből vezethető le a rögzült jelentés, és nem fordítva. E kitétel összhangban van a HE *top-down* holizmusával és kontextualizmusával éppúgy, mint az EHE alternációs modelljével, azaz EHE-inherensen magyarázható a (valamely kritériumrendszerhez relatívan értett) metaforikus és nem-metaforikus jelenségek viszonya.

ÖSSZEGZÉS

Mint látható, egy – az alternációs kritérium alapján nem jogtalanul – tágan értett metafora-fogalom középponti fontosságú a használatelmélet bizonyos változatai számára. Példaként említettem, hogy metaforikus és rögzült jelentés logikai prioritásának felcserélése válaszlehetőséggel szolgál a HE számára a jelentésváltozással és relativizmussal kapcsolatos problémákra.

A metaforikusság a fentebb vázolt EHE számára fokozati kérdés; mindazonáltal megadhatók azon szempontok, amelyek alapján egyes teoretikus célok függvényében határ húzható metaforikus és úgymond „szó szerinti” – az általam javasolt terminológia alapján „rögzült” – jelentés között. Metaforikus és nem-metaforikus különbsége bármely HE számára levezethető lesz abból, hogy mit tekint egy adott, vizsgálandó kontextusban meglepő használatnak, azaz hogy hol húzza meg az egyes nyelvjátékok határait. Ennek folytán a metafora nyelvfilozófiai tematikánk szerves részét képezi, más nyelvi jelenségekkel homogén teoretikus keretben elemezhető. A metaforikus jelentés mindazonáltal – az ismert teóriák többségével szemben – nem a szó szerintihez való viszonyában definiáltatik, hanem a játékok egymáshoz való viszonyában. Az EHE függvényében a metafora – szemben a hasonlóságelméletek állításával – nem hasonlóság, hanem *különbözőség* révén azonosíttatik, és – szemben a kontextualista elméletekkel – nem a kontextusba ágyazottság magyarázza jelentésének specifikusságát, hanem éppen hogy a kon-

textushoz képest külső használati módok. Ha ezen pontok némely elmélet hívei számára konstraintívnek tűnnek, az csak növeli álláspontom hitelét: gyanúm szerint éppen a más elméletek háttérében húzódó, a wittgensteini kritika által érintett jelentélméletekből folyó implicit elköteleződéseiből adódnak állítólagos intuícióik. A fentiek ugyanis dedukálhatók az EHE (azaz bármely alternacionista, kontextualista *top-down* holizmus) és egy kellően tág metafora-vízió (miszerint a metafora egy fokozati skálán értelmezhető meglepő nyelvhasználati mód) konjunkciójából.

Persze talán éppen ezen metafora-körülírás nemszpecifikált volta tűnhet az elmélet legtámadhatóbb pontjának. Dolgozatom azonban nem azt vizsgálta, hogy valamely specifikus metafora-definíció nyomán körülhatárolható nyelvi jelenségek halmaza milyen szerepet játszik a nyelvhasználatban. Épp ellenkezőleg: *valamennyi* metaforafogalom, amely nem mond ellent eme tág meghatározásnak, megengedi, hogy következményeit az EHE a fentieknek megfelelő módon importálja saját nyelvfilozófiájába.

IRODALOM

WITTGENSTEIN, Ludvig 2000. *Wittgenstein's Nachlaß. The Bergen Electronic Edition*. Oxford–Bergen: Oxford University Press.